

УДК 811.161.2'367.625

ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З СИНСЕМАНТИЧНИМИ ДІЄСЛОВАМИ РУХУ (У ПРОЗІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА)

Дієслівний синсемантизм увійшов у коло наукових інтересів багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, Н.Л.Іваницька, А.П.Загнітко, С.О.Соколова, М.І.Степаненко, Т.Є.Масицька, Ю.Д.Апресян, Л.М.Васильєв, Г.О.Золотова, В.П.Малащенко, М.М.Прокопович, Л.Д.Чеснокова, Н.Ю.Шведова, Х.Брінкман, Е.Гуссерль, Л.Теньєр, В.Юнг та ін.), наукові розвідки яких присвячені таким важливим питанням, як вивчення формально-граматичних, семантичних та функціональних особливостей дієслів, взаємозв'язку їхньої морфемної будови із властивими їм категоріями, тісно пов'язаними з валентнісними та сполучувальними ознаками дієслів тощо. Однак специфіка вираження синсемантичними дієсловами динамічної ознаки як прикметна риса ідіостилю письменника відкриває широкий простір для дослідження.

У запропонованій статті увагу зацентовано на аналізі підрядних словосполучень, утворених синсемантичними дієсловами руху. Матеріалом дослідження слугували прозові твори М.Стельмаха, серед словесних засобів яких важливу роль відіграють синсемантичні дієслова руху.

Досвід роботи М. Стельмаха над словом, над створенням того «стельмахівського словника», який викликає загальне «шанобливе здивування» (за словами Д.Павличка), вимагає різнобічного і уважного дослідження використаних автором мовних одиниць, прийомів досягнення образності, органічного злиття мовних та позамовних прийомів втілення авторського задуму. Вливаючи синсемантичні дієслова руху в потік інших мовних засобів – багату синоніміку, влучну метафору, ритмізацію мови прози, тонко продумані індивідуалізовані мовні партії персонажів, – М.Стельмах органічно поєднує використання синсемантичних дієслів руху з іншими мовотворчими прийомами, із загальною тональністю оповіді. Так, для передачі руху письменника вживає такі дієслова-синоніми, які найповніше відтворюють його

темп і ритм: *Ми пробігли чинось загороду... обминули озерце червоного проса, перехопились через струмок... і опинилися на зарослому терном узліссі (469)¹.*

Дієслова руху у творах М.Стельмаха стають елементами художнього відтворення об'єктивної дійсності й тоді, коли їх не супроводжують спеціальні контексти: *Швендяють* усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку (484); *Побігли, закружляли* поля – зелені й фіолетові (590).

Письменник широко використовує народнописенну лексику, слова й вирази з народного гумору. Він творить свої неологізми, які досить легко сприймані читачем і вражають влучністю та виразністю: *А мені цього тільки й треба: я одразу дзиг до хати розшукувати гарбузове насіння* (483). М.Стельмах створив неповторні дієслова руху і шляхом оригінальної афіксації: *Батько поповерстав степові дороги* (587); *Знітившись, я стаю на поріг, знову ж таки розмірковуючи, як би так вв'юнитися в хату, щоб тебе й не дуже бачили* (456), і змінюючи семантику існуючих вербальних оболонок: *В дядька Миколи брови хитрувато підстрибують угору і аж тремтять од прихованої радості* (473); *Її погляд шукає землі, а брови летять угору* (484); *...наспівно говорить дівчина і змовницьки підкидає високі здивовані брови* (490); *Він кинув угору вії і брови, покосував на мою вощанку* (475).

Важко знайти в сучасній українській літературі письменника, метафоризація мови якого була б настільки багатою, як у М.Стельмаха. І метафори в нього несподівані, яскраві, часто засновані на синсемантичних властивостях дієслів руху. Наприклад, Михайлик і Люба (у «Щедрому вечорі») тікають від грози у лісі: *Ми сполохано металися між громами і блискавками, а дощ, як хотів, прав і виполіскував нас* (612). Михайлик бачить, як «*в саме небо врізались вітряки і намотували на свої крила сонячні нитки і час*» (612).

Багата мова творів М.Стельмаха афористичними виразами, сповненими філософської мудрості, народної дотепності. Немало таких фраз, що звучать як влучні афоризми, у його творах утворено на основі розгортання семантики синсемантичних дієслів руху. У такий спосіб письменник розширює значення дієслів руху і сферу їхнього вживання: *Я вискочив зі шкоди, як горобець із*

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Стельмах М. Вибрані твори / М.Стельмах. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – 736 с.

проса (679); І зараз уся командирська пиха **сповзла** з розпашілого Петрового обличчя (465); А тут аж в очах тьмяніє: одна біда **йде з подвір'я**, а свіжа **входить у ворота** (472); А я, наче з сну, **виходжу з людського страждання** і довго дивлюсь йому вслід (485); Батько нажурився по селах, од яких тільки-тільки одійшов голод, і люди знайшли йому земельку, що вдовувала без сіяча (587).

Природа у творах М. Стельмаха завжди в русі, розвитку, видозмінах: А до мого вікна **підійшов** місяць вповні й придивляється, що я роблю (491); На човнику й веслі від нас **від'їхав** травень (489); Все хочеться показати йому, як удосвіта по селу **ходить** літо (491); – Не чуєш, як літо **пішло** нашим городом? – дивується мати (489); І все це диво зробило літо за одну-однісіньку ніч та й **пішло** собі далі, щоб на світанні, коли я сплю, знову заглянути до нас (490).

Пейзажі відіграють важливу роль у розкритті характерів головних персонажів. Пейзажні малюнки часто й подаються через сприйняття Михайлика і Люби: Я враз уявляю собі, як десь неподалік у квітчастій, кинутій на плечі хустці широко **бредє** туманом літо, й од мене зразу **відлітає** сон (490).

Серед зібраних у процесі аналізу мовотворчості М.Стельмаха синсемантичних дієслів було виявлено, що третину з них займають синсемантичні дієслова руху, які позначені високою частотністю мовленнєвого вжитку: Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них **вилітають** лебеді і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню (577); Ми обоє смутніємо, мовчки **перелазимо** через вориння і травами, що оксамитяться та й оксамитяться, **їдемо до** тієї черешні, яка найбільше тримає роси (502); А ще люблю, як з лісу несподівано **вигулькне** хатина, заскриплять ворітця, **побіжать** стежки до саду (466).

Саме синсемантичні дієслова руху чи не найповніше відтворюють динамізм Стельмахових думок, притаманні йому риси уродженця Поділля: волелюбність і козацький демократизм, закоханість у природу, землю і щиросердний захист людської гідності хлібороба, надзвичайну філософську заглибленість і вміння у звичайній події, ситуації, простому трудівникові побачити небуденне, прекрасне, піднесене.

Незважаючи на високу частотність уживання синсемантичних дієслів з семантикою руху у творах М.Стельмаха, набір таких синсемантичних дієслів не надто розгалужений, хоча розширений через різноманітну префіксацію дієслівних лексем: *іхати – доіхати, заіхати, переіхати, наіхати; лазити – вилазити, повилазити, долазити, злазити; літати – вилітати, відлітати, залітати, долітати*. Різні префікси синсемантичного дієслова спричиняють варіативність залежних слів у підрядному словосполученні: *доіхати до села, заіхати за ліс, переіхати міст*.

Синсемантичні дієслова руху у М.Стельмаха неоднорідні щодо утворення ними підрядних словосполучень із обов'язково залежними словами і тому по-різному компенсують свою семантичну несамодостатність. Незначна кількість (5%) таких дієслівних лексем семантично і граматично прогнозують обов'язково залежні слова на позначення об'єкта, у межах якого здійснюється рух. У такому разі релятивні дієслова руху сполучаються зі словами об'єктного значення у формі знахідного відмінка іменників (займенників): *Зараз я не дуже стараюсь з розгону **перескочити** перелаз, а застрягаю на ньому (487); Ми **пробігли** чиюсь загороду, в якій стояли високі дуплянки, **обминули** озерце червоного проса, **перехопились** через струмок, що став тепер річкою, і опинились на зарослому терном узліссі (613); В пошуках її (книги) я **обходив** мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався на засторонок чи вишки, де неслися кури (471); **Обминувши** хутір-однохатку, ми опинилися на скошених луках, де темніли стіжки сіна (618)*. Часом місце обов'язково залежного слова при синсемантичному дієслові руху займає числівниково-іменникова сполука: *Так не може бути: учора скільки лісу збродив – і скрізь одні зеленухи (491)*.

У творах Михайла Стельмаха є чимало випадків прийменниково-іменникового вираження залежних слів при синсемантичних дієсловах руху. Як правило, прийменниково-іменникова форма залежного слова при синсемантичному дієслові руху засвідчує синкретичні об'єктно-обставинні відношення між синсемантичним дієсловом і обов'язково залежним словом: *Дід **виходить** з хати, а за ним вибігаю й я (480) – виходить (з чого? звідки?) з*

хати; А як увійдеш (у що? куди?) у вітряк, скинь шапку і поздоровкайся по-людськи (644) – увійдеш (у що? куди?) у вітряк; А ти в цю часину вискакуй (на що? куди?) на піч і нишкни, поки не просохнуть ноги (456) – вискакуй (на що? куди?) на піч.

Однак у реченнях, де залежні слова номінують осіб чи вказують на тих, у напрямку кого відбувається дія, ми розглядаємо ці відношення як об'єктні і відповідно називаємо такі синсемантичні дієслова – з обов'язковою об'єктною детермінацією руху: *...бо ж не кожний день до нас приїжджають міністри (480); Першим до мене підскочив Миколин Іван (475); - Далеко наперед ви пустили кури... з якимось ділом чи з політикою прийшли до мене?(483); Вона окинула поглядом подвір'я і пішла до сусідів (483); Вона підбігає до матері, чоломкається і подає щось загорнуте в пілочку (490).*

Значну частину (95%) з-поміж вибраних з творів М.Стельмаха синсемантичних дієслів становлять дієслова з обов'язковою обставинною детермінацією руху. Вони сполучаються із залежними словами на позначення траєкторії руху (вихідний пункт руху, шлях руху, кінцевий пункт руху). Наявність усіх трьох семантичних конкретизаторів траєкторії руху є необов'язковою. Лексичне вираження при синсемантичних дієсловах мають лише семантичні конкретизатори, визначені особливостями відтворюваного фрагменту позамовної дійсності.

Для позначення вихідного пункту руху релятивні дієслова утворюють підрядні словосполучення з прийменниково-іменниковими словоформами в родовому відмінку: *Я вилітаю з хати (459); З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка (484); Друзі повилазили з-під кону і посідали на підлозі біля ніг дорослих (573); Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень (626). При цьому часто спостерігається кореляція дієслівного префікса з прийменником при залежній від релятивного дієслова іменниковій словоформі: *Я звертаю з дороги, щоб дати дорогу коням (645); Я зіскакую з саней і знову опиняюсь перед іншою казкою – перед посивілими крилами вітряка, що впилися сонцем і струшують на землю сльози (647); Дідусь придивляється до селянина,**

що злазить з воза, і добродушно глузує (479); Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас (450); Я трохи одійшов од сцени (572).

Різні параметри шляху руху передають синсемантичні дієслова у підрядних словосполученнях з прийменниково-іменниковими (займенниковими) словоформами: вддовж + іменник у родовому відмінку: Пройди вддовж села — будуть скрізь мінятись пахоці: на вигнанці повіє медункою, рум'янком (381); через + іменник у знахідному відмінку: Я перелітаю через ворота (459); повз + іменник у знахідному відмінку: Прямо над нашими ворітьми стоїть зірниця, а повз ворота проходять люди і час (660); над + іменник в орудному відмінку: Прямо над нашою хатою пролітають лебеді (450); А лебеді летять ... над моїм дитинством (577); між (поміж) + іменник в орудному відмінку: Між яблунями снує бабуся і її тінь (М.Стельмах); Поміж деревами, не дуже побоюючись нас, проскакує вихудлий за зиму вухань і зникає в підліску (467); по + іменник у місцевому відмінку: Цієї ночі я в усіх снах плив на човні – плив по воді, по росі, по траві і навіть по чийхось коноплях, що стояли, наче Дунай, і з напівзабуття теж впливав, мов на човні (603).

Для позначення кінцевого пункту руху релятивні дієслова сполучаються найчастіше з різними прийменниково-іменниковими словоформами: до + іменник у родовому відмінку: Ми заходимо до хати – в теплі пахоці сіна, хліба і свіжих липових ложок (686); I все ж таки увечері я поплентався до школи, де мав бути театр (622); в/у + іменник у знахідному відмінку: В'їду в село іншою дорогою, та й годі (622); Незабаром в оселю увійшов старий гончар Демко Петрович (689); на + іменник у знахідному відмінку: Коли я знов опускаюся на долівку, з божниці на мене строго дивиться і свариться пучкою сивий Бог-отець – єдиний свідок мого гріходіяння (483); З острахом і невеселою радістю, що пробивалась крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю (483).

Рідше синсемантичні дієслова руху для повноти реалізації своєї семантики сполучаються з прислівниками місця як семантичними конкретизаторами кінцевого пункту руху: Хотів я гайнути кудись навіть (453); Додому я приїхав пізно, коли вже місяць росив на ясени вологе срібло

(502); *А ззаду ще і ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, **видирається** наверх і жуужмом **котиться** вниз* (453).

Часом при синсемантичних дієсловах руху письменник використовує два семантичні конкретизатори траєкторії руху: вихідний пункт руху + шлях руху: *Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою **пролітають** лебеді!* (450) (від зарічки – вихідний пункт руху, над хатою – шлях руху); вихідний пункт руху + кінцевий пункт руху: *І **не гасай** від мучника до коша; вітру там без тебе **вистачить*** (644) (від мучника – вихідний пункт руху, до коша – кінцевий пункт руху); *Літо тихо з полів **зайшло** в село, постояло біля кожного тину, городу та й взялося до свого ділечка, щоб усе росло, родило* (579) (з полів – вихідний пункт руху, в село – кінцевий пункт руху); шлях руху + кінцевий пункт руху: *І **славно-славно йти** мені між житами до жита* (626) (між житами – шлях руху, до жита – кінцевий пункт руху); *Я беру з татових рук полив'яний глек, **стернями** **виходжу** на дорогу, а далі **житами**, **та пшеницями**, **та вівсами** **біжу** на долинку* (625) (стернями – шлях руху, на дорогу – кінцевий пункт руху; житами, пшеницями, вівсами – шлях руху, на долинку – кінцевий пункт руху).

Отже, синсемантичні дієслова руху утворюють підрядні словосполучення із залежними словами на позначення траєкторії руху, семантична конкретизація якої пов'язана із особливостями відтворюваного фрагмента позамовної дійсності.

Для глибинного відтворення народного життя, визначальних ознак української ментальності, змалювання типових народних характерів М.Стельмах добирає найвлучніші слова, що засвідчує широка палітра вжитих письменником синсемантичних дієслів руху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К.Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення /К.Г.Городенська //Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 116-119.
2. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення /Н.Л.Іваницька // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97-104.
3. Савчук Т.В. Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики

- /Т.В.Савчук // Українська мова. – 2003. – №1(6). – С.51-60.
4. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові /С.О.Соколова. – К.: Наук. думка, 2003. – 283 с.
 5. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі речення: монографія /М.І.Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено деякі суттєві ознаки підрядних словосполучень, утворених синсемантичними дієсловами руху, значною мірою – їхню структурної організації та особливості функціонування у творах Михайла Стельмаха.

Ключові слова: *підрядне словосполучення, синсемантизм, синсемантичне дієслово руху.*

The article deals with some essential signs of subordinate word combinations, made of synsemantic verbs of motion, especially their structural form and peculiarities of their functioning in Mykhailo Stelmah's literary works.

Key words: *subordinate word combinations, synsemanticism, synsemantic verbs of motion.*